
Татяна Димитрова / Tatjana Dimitrova

ИСПАНО-РИФСКАТА ВОЙНА В
МАРОКО ПРЕЗ 1921–1924 ГОДИНА

Spanish-rifskatawarin Morocco 1921–1924 year

With the Treaty of Fez signed on 30 March 1912, Morocco lost its independence and receives the status of the Franco-Spanish protectorate. Territory of Morocco is divided into three zones, a French territory with about 80% of the total area of Morocco and 90 % of the population, the Spanish zone include the territory between Ceuta and Melilla, gaza Tarfaya and territory Ifni. The capital of Spanish Morocco is a city of Tetuan. The rest is under the control of France. The third area is city of Tangier with the status of international city. Territory of the Spanish zone is one-twentieth of the territory of Morocco. Battle of Annual led to reunification rifskite tribes and 19 September 1921 to form the independent Republic of the Rif.

Keywords: protectorate, spanish-rifska war, Morocco, High commissioner.

Интересите на Испания по крайбрежието на Северозападна Африка се проявяват през XV в., когато Сеута преминава в испанско владение от португалците, а Мелиля е испанска от 1497 г. Тези владения са причина Испания да предявява непрестанни претенции към останалите територии от региона. След продължително мюсюлманско управление Иберийският полуостров е отвоюван от християните (т. нар. период на Реконкистата от 718 г. до 1492 г., когато пада последната мюсюлманска крепост – Гранада), а голяма част от маврите се оттеглят в Северна Африка. Градовете Мелиля и Сеута, разположени в Северната част на Африка, и до днес са част от Испания.

Испано-рифските войни са обект на проучване от испански, френски, немски и руски историци, които изследват детайлно събитията, някои от тези изследователи са – Мария Роса де Мадариага¹, Себастиан Балфор¹, Джоан Конъли Улман¹, Каролин Р. Бойд⁴, Пабло ла Порте и Хуан Пабло⁵ и др. В руската историография военните действия в Риф през разглеждания период са изследвани от Н. С. Луцкая⁶ в книгата „Республика Риф“.

Официално Испано-рифските войни са през годините 1893–1894, 1909–1910, 1920–1926 г. В действителност това е един доста продължителен период на конфликти, който започва през 1859–1860 г. и потвърждава нестихващия испан-

ски интерес към зоната, разположена на отсрещния бряг на Гибралтарския пролив. Вследствие на местни инциденти около базите в Сеута и Мелиля през 1859 г. Испания решава да потърси репарации от местното население и стоварва на мароканския бряг четиридесет хиляди бойци под командването на генералите О'Донел и Прим. Град Тетуан е завзет през февруари 1860 г., а два месеца по-късно при подписването на мирния договор – опразнен. Войските, влизащи в Тетуан, с изненада чуват част от жителите да ги приветстват на испански език, това са потомците на изгонените през 1492 г. маври⁷.

Военната кампания в Мароко излиза на преден план в политическия живот на Испания и получава най-голям обществен отзвук, когато преминава под ръководството на Милян Астраи и Франсиско Франко в периода 1912–1920 г. т.е. в период извън официалните войни.

През декември 1884 г. Испания обявява протекторат на територията, разположена на юг от Сахара (266 000 кв. км), тези територии са признати за испански и от Берлинския конгрес през 1885 г., където впоследствие е разделен и целият континент Африка между Великите сили.

На 30 март 1912 г. е подписан договор във Фес между Испания и Франция, с който Мароко губи независимостта си и получава статут на френско-испански протекторат. Територията на Мароко е разделена на три зони: френска с територия около 80% от площта на Мароко и 90% от населението; испанската зона включва територията между Сеута и Мелиля, ивицата Тарфая и територията Ифни. Третата зона е град Танжер със статут на международен град. Столицата на Испанско Мароко е град Тетуан. Останалата част е под контрола на Франция. Територията на испанската зона е една двадесета от територията на Мароко.

На 31 август 1920 г. Милян Астраи основава Чуждестранния легион, по модел на Френския чуждестранен легион. Самите испански легионери наричат себе си „годеници на смъртта” и в началото наброяват само три батальона, единият от които е командван от генерал Франсиско Франко. По време на Испано-рифския конфликт в периода 1921–1927 г. легионерите достигат до 8 батальона. За Легиона е характерно наличието на отличителни белези, а самите легионери са по-добре платени от военнотружените в редовната армия. Целта на Испания е с помощта на Чуждестранния легион да завземе по-бързо зоната, която ѝ е предоставена в Мароко.

През 1918 г. генерал Беренгер (1878–1953 г.) е назначен за Върховен комисар в Мароко (след диктатурата на Примо де Ривера става министър-председател на Испания в периода 1930–1931 г.) През 1920 г. генералът решава да завладее територията на племената джибала в източната зона на протектората, предприемайки двойна маневра. Първата част от плана му, на запад, успява напълно. Втората, на изток, е насочена към района на Мелиля. Генерал Беренгер се опитва да избягва доколкото е възможно въоръжените стълкно-

вения с рифските племена и да води политика на пасивна съпротива. Планът му предвижда проникване в Мароко по пътя на умиротворяване, което според генерала е по-разумна политика в сравнение с директното действие и силата на оръжието.

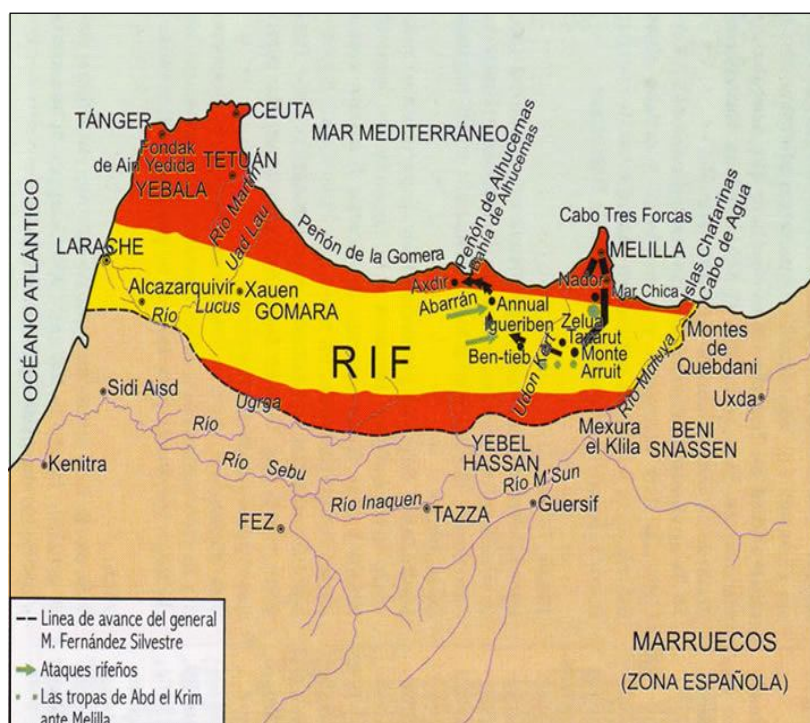
През 1919 г. генерал Силвестре (1871–1921 г.) е назначен за генерал-комендант на Мелиля (с по-голямо военно старшинство в йерархията в сравнение с генерал Беренгер) и разработва свой собствен план за действие в източната зона. Старо желание на испанското военно командване е превземането на територията между Мелиля и Алусемас, на практика това е областта Риф – територията, в която живее племето бени уриагел с вожд Абд ал-Керим⁸. В началото на 1920 г. испанските власти се опитват да се договорят за областта Риф с вожд на рифските племена Абд ал-Керим, като му предлагат да защитават испанските интереси. Каидът⁹ отклонява предложението и в края на 1920 г. съсредоточава своите отряди под Таферит близо до испанските постове, охраняващи неголям железопътен клон, намиращ се до Буфаркуфа, където тя се съединява с теснолинейката Азиб ел – Мидар – Мелиля. От този удобен стратегически пункт отрядите на Абд ал-Керим застрашават испанските комуникации. Освен това, самото присъствие на рифски отряди в този район подбужда към въстание племената в окупираните територии на Риф, които са недоволни от испанското управление. Абд ал-Керим застава начело на войската, а неговите синове остават в Адждире (главен град в област Риф), за да се опитат да присъединят към борбата и другите рифски племена. За успешната борба с Испания е необходимо да се прекратят междуплеменните раздори и да се създаде армия, обединяваща всичките племена. В началото на военните действия Абд ал-Керим внезапно умира. Предполага се, че е отровен от испански военни. Ръководството на борбата преминава в ръцете на по-големия му син Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби¹⁰.

Планът на генерал Силвестре, според много изследователи съдържа много ентузиазъм и прекалено малко разум. Според него войската трябва да настъпи по изградената до момента източна позиционна линия (обр. 1). През пролетта на 1921 г. военните операции започват от Абаран (Дар-Абар) и е предвидено безпрепятствено завладяване на Надор, Игерибен, Ануал, Бен Тиieb, Дар Дриус, Монте Аруит и Зелуан. Това са отдалечени една от друга позиции (около 30 км), охранявани от малобройни гарнизони, намиращи се в една на практика вражеска и изцяло непозната територия, която се простира на повече от 6000 кв. км. Генерал Силвестре тръгва да я покорява с малко повече от 20 000 войника, по-голяма част от тях са новобранци, които идват в Мароко през февруари 1921 г. – не добре инструктирани, нешколувани, зле екипирани. Първият етап на плана е да се достигне Ануал, където трябва да се съсредоточат испанските сили и от там да се започне със същинската част към завладяването на залива Алусемас¹¹. В Ануал генерал Фернандес Силвестре се сблъсква с

племенните отряди на Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби и на 20 юли 1921 г. Испания претърпява първото голямо поражение от обединените местни племена.

Силвестре дава заповед за оттегляне. Отстъплението се превръща в безредно бягство за всички военнослужещи, а самият генерал се самоубива. През следващите две седмици всички малки испански укрепления в района, лишени от вода и мунициии, без възможност за евакуиране на ранените, падат едно след друго¹².

Обр. 1
Бойните действия при Ануал

Източник: J. L. Villanova, 2004, p. 321

След смъртта на Силвестре, на 22 юли след обяд генерал Наваро поема командването в Дар Дриус и предприема организирането на защитата на Монте Аруит, където местните мароканци въстават и окупират селището. Това принуждава испанците да се затворят бързо в укреплението и по този начин загубват артилерията си¹³. Операцията завършва с над двадесет хиляди загинали и ранени и със загубата на голяма част от въоръжението и инвентара. Територията, която испанците губят, се изчислява на 5000 кв. км.

В Мадрид кабинетът подава оставка. Антонио Маура, който съставя ново правителство, възлага на генерал Пикасо разследването на причините за поражението. Самият военен министър настоява издирването да се ограничи до нисшите ешелони на командването, без да се търси вината на Беренгер и на останалите от генералния щаб¹⁴. По време на разследването се установява, че един от главните виновници за трагедията при Ануал е самият крал. Оказва се, че Алфонсо XIII подкрепя и насърчава военните действия на Силвестре. В неговия архив е намерено писмо от краля, изразяващо подкрепата му¹⁵.

С падането на Монте Аруит рифите на практика освобождават своята територия от испанците. Генерал Наваро отказва да последва отстъпващите войници и попада в плен. Последните оцелели испански военни едва се добират до Мелиля, където постоянно прииждат бежанци, обзети от паника, предизвикана от приближаващите се войски на Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби. Според много изследователи Мелиля се спасява по чудо.

Поради традиционния правен статут на Мелиля и страхът от вмешателство на Великите сили в случай на нарушаването му, Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби решава да не завзема този град. Впоследствие, беседвайки с кореспондента на френския вестник „Матен“ Роже Матио, рифският вожд признава, че по този начин извършва огромна грешка – окрилените от успеха войски, са могли без особени проблеми да изтикат испанците в морето¹⁶.

Така далновидният политически ход, с който се декларира освободителният, а не завоевателният характер на рифското движение, на практика се превръща в тактическа грешка. Оставяйки Мелиля на испанците, Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби, не лишава последните от плацдарм и те имат възможност да подновят атаките си срещу Риф. Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби, смята, че поражението, което нанася, е достатъчно и спокойно се завръща в собствените си територии.

Победата при Ануал довежда до сплотяване на рифските племена в един съюз. На 19 септември 1921 г. се образува независимата Република Риф, под ръководството на вожд на въстанието Мохамед ибн Абд ел-Керим ал-Хатаби. Каква е причината за такова съкрушително поражение на армия, снабдена със съвременно оръжие и значително превъзходство по численост над лошо въоръжени и необучени отряди на рифските опълченци? М. В. Фрунзе, анализирайки причините за разгрома на испанската армия при Ануал, доказва, че „операцията е проведена (от испанците) в достатъчна степен неумело, походът не е обезпечен от съответната организация в тила и снабдяването е неорганизирано в резултат на което се стига до поражение за испанските войски”¹⁷.

В самата Испания Министерските кризи от 1917 до 1923 г. следват една след друга. Стига се до правителства наречени на обединението, с участието на всички партии, или служебни правителства, съставени от верни на суверена хора, и то в момент, когато военните Хунти за защита¹⁸ отправят предизвика-

телства срещу властта, а работническите профсъюзи и селяните вдигат стачки, протестирайки срещу високите цени и ниските заплати. Разширеното правителство на Маура пада след няколко месеца (на 7 март 1922 г., Маура подава оставка)¹⁹. В самото правителство има разделения по отношение на военните действия в Мароко, някои настояват за продължаване на военната кампания други за отстъпване. Изнасяйки доклада пред парламента Идалесио Прието заявява: „Кампанията в Африка е пълен провал, пълна загуба за испанската армия”²⁰.

По време на военните действия в Риф испанците се опитват да инициират чрез рифите нападение над френската зона, а, от друга страна, френски чиновници и фабриканти снабдяват рифите с оръжие, за да отслабят Испания и да завземат зоната ѝ, а също и Танжер. Англия снабдява рифите с оръжие с цел французите да не превземат Танжер и да не заплашват Гибралтар. Италия също се намесва. Секретната италианска мисия на Малмуси съобщава на Абд ел-Керим, че Италия „от цялото си сърце е с рифите” и може да им предостави достатъчно материална помощ.

Освен политически съображения, стимул за продажбите на оръжия служи и това, че доставката в Риф на оръжия донася големи печалби (продажбите на оръжие са на високи цени и само за пари в брой). Риф заплаща за това оръжие с държавни средства, а също и за сметка на откупа, който Испания е принудена да заплати за своите пленници. Основната част от оръжия рифите си доставят от богатите трофеи пленени след ануалската битка²¹.

Още през септември 1921 г. испанците тръгват да отвоюват изгубените си територии. С влизането на войските на полковник Кастро Хирона и генерал Франко в Надор, обществените нагласи в Испания против военната кампания в Северна Африка все повече нарастват. В края на октомври 1921 г. испанските войски влизат в Монте Аруит, постигат успехи при отвоюването на част от рифските територии, превзети са Таксуда, Уисан, Тезарут. С изненадваща нощна атака подготвена от генерал Франко, испанците си възвръщат територията Кадур, близо до р. Керт²².

Новият кабинет на Санчес Гера (08.03.1922–09.12.1922 г.) подкрепя изцяло военната кампания в Мароко. През 1922 г. най-важните проблеми по Мароканския въпрос са свързани с организиране на откупуването на военнопленниците от изминалата година, които все още се намират във властта на Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хаттаби и даване на ход на делото за отговорността за „катастрофата при Ануал” под председателството на генерал Жулио Санчес Пикасо²³.

В края на април 1922 г. 30-хилядна испанска армия, снабдена с артилерия и авиация, започва нови военни действия против племената джибала. Към средата на май испанците овладяват аула Тазарут, резиденция на каид ар-Райсуни, вожд на племената в тази област. Каидът отстъпва, но тази победа

почти не облекчава тежкото положение, в което се намира испанската армия в резултат на неколкочкратните поражения в борбата за Риф.

В Испания през май 1922 г. започва всеобща стачка на миньорите. През юни към нея се присъединяват и металурзите. В средата на юни министърът на финансите заявява, че тежестта на военните разходи стават непоносими за държавата. Става ясно, че войната в Мароко носи на Испания непоносима тежест. „Изтекоха единадесет месеца – пише един журналист – загубени са хиляди души и похарчени стотици милиони и най-важното от всичко – Испания е изтощена, уморена и паднала духом”²⁴. Все повече се чуват гласове, които настояват за изтегляне на испанските войски от Мароко.

В това време в Мадрид съдията Пикасо напредва с разследването, за виновните за трагедията в Ануал, в доклада си пред Висшия военен и морски съвет, генерал Пикасо обвинява за катастрофата генералите – Беренгер, Наваро, Фернандес Силвестре и др. От обвинените генерали само Беренгер е в Испания – Силвестре е мъртъв, а Наваро е пленник. На 15 юли 1922 г. Беренгер подава оставка. На неговия пост е назначен генерал Рикардо Буркете. Новият Висш комисар прекратява временно военните действия в Мароко²⁵.

След като правителството на Санчес Гера пада от власт на 14 декември, новият кабинет на Гарсия Прието, с военен министър Сантяго Алба продължава войната в Мароко. През март-април 1923 г. в зоната на военните действия са прехвърлени около 140 хил. войници. В същото време испанското командване възобновява преговорите с каид ар-Райсуни, стремейки се да го привлече на своя страна, за да подчини племената джибала, а също и зависимите от него племена гомара и да ги използват във войната против Риф. Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби е принуден да вземе ответните мерки и да направи прегрупиране на силите. Той също се стреми да привлече на своя страна племената гомара и джибала преди техните вождове да се договорят с Испания. С тази цел през пролетта на 1923 г. в областта на племето гомара е изпратен рифски отряд, състоящ се от 500 души начело с брата на президента на републиката, който също така организира военнокомандването на западния фронт.

През март 1923 г. започват военни действия в района на Мелиля, по времето на които има над 2 хил. убити испанци, а три хиляди са взети в плен, самият генерал Бургете е ранен. През април 1923 г. Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби изпраща двама представители в Париж, единият от представителите е родният му брат. Република Риф предприема опит да достигне до съглашение с Франция и да получи признание за независимостта си. Делегацията посещава Фес, Тлемсен, Алжир, където се водят преговори за покупката на самолети, които впоследствие се оказват неудачни. Всичко това се съхранява в строга тайна и става известно едва две години след разоблича-

ването на политиката на френското правителство на страниците на в-к „Юманите“. Опитите на делегатите на Риф да се срещнат с министър-председателя Поанкаре са неуспешни. Другите министри също отказват да приемат представителите на Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби. „Ние загубихме времето си за нищо, стоейки пред вратите на министерствата“ – разказва впоследствие братът на Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби. Делегатите успяват да се срещне само с военният министър Пенлеве, който обещава да „прояви благосклонно отношение към делата на Риф“, но не оказва никаква практическа помощ. „Накратко казваме, че тази обиколка не ни донесе никакви положителни резултати“ – признава ръководителят на рифската делегация. Франция както и по-рано отказва да признае независимостта на Риф²⁶.

В началото на 1923 г. испанското правителство не успява да овладее положението в Мароко. Създава се впечатление, че правителството в Мадрид клони към политическо решение, предприемат се реформи по отношение на водената политика в Мароко, отнета е пълната свобода на действие на военните, решено е също така да се назначават граждански върховни комисари, които да организират испанската администрация в зоната на протектората.

Тази реформа предизвиква гнева на африканските ветерани, които напират да се сражават; те искат да отмъстят за другарите си и да си върнат изгубените територии. Милян Астраи, основател и водач на Чуждестранния легион, в знак на протест подава демонстративно оставката си. На 12 септември 1923 г. Примо де Ривера извършва държавен преврат. Върховната власт е в ръцете на човека, който две години по-рано предлага напускане на Мароко, но военните очакват от него прекратяване на правителственото следствие и по-победоносни битки. През зимата на 1923–1924 г. военните действия в Мароко са прекратени заради дъждовния сезон. Използвайки кратката почивка, Република Риф се готви за нова кампания. С тази цел се провежда реорганизация на рифската армия, укрепват се връзки с племената джибала и гомара.

През юни 1924 г. рифската армия започва генерално настъпление на западния фронт, което продължава няколко месеца. На 27 юни племето гомара под предводителството на по-младия брат на Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби пресича р. Лау, където са разположени испански постове. След като ги обкръжават, те вземат много пленници и оръжие, прекъсват жп линията Тетуан–Шешауен. На 29 юни военните действия се пренасят в Тетуан – столицата на испанската зона в Мароко. През юли 1924 г. испанското правителство прехвърля нови подкрепления в Мароко.

През април 1925 г. Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби допуска грешката да атакува френската зона в Мароко. Примо де Ривера убеждава Франция да предприемат съвместна акция. С помощта на френския флот испанския експедиционен корпус дебаркира в залива Алусемас през септември

1925 г. и си връща териториите, оставени в ръцете на рифските бунтовници преди три години. Операцията дава възможност на генерал Франко да се отличи в район, който му е добре познат. Той всъщност е олицетворение на типичния офицер в Африка. През 1920 г. поема командването на първия батальон на Чуждестранния легион, основан от Милян Астраи²⁷. Към средата на октомври военните действия от страна на французи и испанци са прекратени. Испанците защитават отвоюваните позиции по фронтовете на Мелиля, Тетуан и Аджидир. Има политици като Камбо²⁸, които подканят Примо де Ривера да спаси честта на армията и да отмъсти за „катастрофата при Ануал“, като се откаже от плана за напускане на мароканската територия.

Въпреки успешната кампания от втората половина на 1925 г. евентуалното продължаване на военните действия ще доведе до неизбежни загуби от испанска страна. От 66 кабила в испанската зона на протектората 40 все още са готови да предприемат военни действия срещу испанските военнорслужещи, а 10 поддържат междинно поведение. На практика е възстановена по-малко от 1/3 от територията владяна до 1921 г. Във властта на неприятеля остават голяма част от територията на племената джибала, целият регион на Гомара и Риф²⁹.

След разгрома на Република Риф на 28 август 1926 г. Мохаммед ибн Абд ал-Керим ал-Хатаби напуска Мароко и отплава от Казабланка към о-в Реюнион, като пленник на Франция, съпровождан от 23-членното си семейство. В продължение на пет години упорити боеве Република Риф отстоява своята независимост и своето съществуване, но не успява да се противопостави на съвместния натиск на две европейски колониални държави. Показателен е фактът, че Франция и Испания постигат успех в тази кръвопролитна война след като обединяват силите си и довеждат числеността на армиите си до 300 хил. души.

Република Риф капитулира поради няколко причини. На първо място, войските на противника на Риф имат значително превъзходство и са снабдени с първокласна за времето си техника, рифите имат не повече от 60-70 хил. войници, въоръжени само с винтовки и няколко артилерийски оръдия. На второ място е липсата на единство вътре в Република Риф, тъй като е образувана от различни племена, които доскоро са воювали помежду си. Военната обстановка сплотява тези племена в един съюз, който се оказва временен и недостатъчен, за да се преодолее племенният сепаратизъм. Всяко племе защитава докрай само своята територия. Използвайки старата вражда между племената, френското командване съумява в много случаи да постигне отделянето на някои племена от Република Риф. Към това прибавяме и опустошителните военни действия, полетите на авиацията, унищожаването на жилищата, реколтата и стадата, блокадата на крайбрежията – всичко това създава в Риф сериозни

икономически трудности. Това са основните причини, които довеждат до поражението на Република Риф.

Освободителната война на мароканските племена против армиите на две големи колониални държави пробужда чувството за братска солидарност и симпатии в другите колониални страни, като Алжир и Тунис. Факт е, че много алжирци се присъединяват към рифите. Всички арабски народи изразяват своята солидарност с рифския народ. Отзвук на военните действия има в Египет, Палестина, Индия, Турция и дори Индонезия.

Планинската област Риф, която става огнище и център на освободителната борба през 1921–1926 г. влиза в „непокорената зона“ (т. нар Сиба, племената в тази територия имат пълна независимост и не се подчиняват дори на султана в Мароко). Само някои от крайните райони на тези области, близо до Мелиля, са покорени от испанците. Основната част от територията на рифите до края на Първата световна война не са окупирани от испанските завоеватели, въпреки че според френско-испанския договор от 1912 г. тази област е част от испанския протекторат.

През 1956 г. френско Мароко получава независимост. Испания последва примера на Франция и предава към независимата държава всички земи на испанско Мароко, като запазва владение само в Сеута и Мелиля, ивицата Тарфая и територията Ифни. Кралство Мароко възстановява властта си над тези територии, като отправя претенции към Испанска Сахара. Испания предава Тарфая на Мароко през 1958 г., а Ифни през 1969 г. Сеута и Мелиля и до днес остават испански територии.

БЕЛЕЖКИ

¹ Мария Роса де Мадариага преподава испански език и култура в Париж, в продължение на много години е представител на ЮНЕСКО, участва в международен проект в който се изследва влиянието на арабската култура в Латинска Америка и Иберийския полуостров. Автор е на следните изследвания: „*Crónica de una historia casi olvidada*”, Melilla, 1999, „*La intervención de tropas coloniales en la guerra civil*”, Barcelona, 2002, „*En el Barranco del Lobo. Las guerras de Marruecos*”, Alianza, 2005, „*Abd-el-Krim el Jatabi. La lucha por la independenci*”, Madrid, 2009, както и множество статии, посветени на отношенията между Испания и Мароко, публикувани в испански списания и международни форуми.

² Себастиан Балфор е автор на книгата „*Morocco and the Road to the Spanish Civil War*”, Oxford University Press, 2002. Изследването е с богат документален материал относно предприетите военни действия от испанските Висши комисари.

³ Джоан Конъли Улман в изследването си посветено на Трагичната седмица от 1909 г. „*The Tragic Week*”, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1968, дава ясни отговори относно предприетата колониална авантюра в Африка, авторът анализира детайлно недоволството на военните от водената политика в Африка.

⁴ Каролин Р. Бойд в „*Praetorian Politics in Liberal Spain*”, University of North Carolina Press; Chapel Hill, 1979, поставя акцент върху разделението на африканските военни, проучва кризата на управляващата система и засилване на наемската на военните в политическия живот на Испания.

⁵ Пабло ла Порте „*La Atracción del Imán*”, *El desastre de Annual y la crisis de la Restauración en España (1921–1923)*, Editorial Biblioteca Nueva, SL; Madrid, 2001 и Хуан Пабло „*La Secreta Historia de Annual*”, Temas de Hoy; Madrid, 1999, анализират основните военни действия водени от испанската армия в Мароко през 1921 г.

⁶ Н. С. Луцкая в изследването си „*Республика Риф*”, Академия Наук СССР, Восточной лит., Москва, 1959 г., анализира създаването на Република Риф 1921–1926 г., национално-освободителното движение на рифите, военно-политическите обединения на племената, дипломатическата „война” за признаването на независимата Република Риф и др.

⁷ **Перес. Х.** Кратка история на Испания. София, 2005, с. 419–420.

⁸ **Payn, Stanley G.** Politics and military in modern Spain, Stanford Univ. Press ets. 1967 p. 602.

⁹ Каид (от араб. буквално вожд, предводител) в Алжир, Тунис и Мароко, представител на централната власт, управлява отделен град, област едно или няколко племена, каидските институции съществуват още от Средновековието. В Алжир и Тунис са ликвидирани в 50-те и началото на 60-те години на XX в.

¹⁰ Мохамед ибн Абд ел Керим ал Хатаби – син на Абд ел Керим (неиз. 1881 – 7.02 1963 г.), вожд на въстаналите рифски племена. През 1915 г., поради призивите му, срещу испанските власти колонизатори е арестуван от испанците, освободен е през 1916 г. През 1921–1926 г. става ръководител на освободителната борба на рифите срещу испанските колонизатори, а през 1925 г. предприема военни действия и срещу френските колонизатори. През 1921–26 г. е президент (емир) на Република Риф.

¹¹ **Луцкая. Н. С.** Республика Риф. – Москва, 1975, с. 57.

¹² **Перес. Х.** Пос. съч., с. 495.

¹³ **Tunon de Lara, Manuel.** la Espana del siglo XX, t 1, Barselona 1974, p. 135.

¹⁴ **Перес. Х.** Пос. съч., с. 498.

¹⁵ Испания 1917–1972. – Академия на наук СССР, 75 г. с. 201.

¹⁶ **Rialp,** Historia general de España y America, t XVI: Revolucion y Restauration (1868–1931), Madrid, 1981, p. 516.

¹⁷ **Луцкая. Н. С.** Пос. съч. стр. 66.

¹⁸ През май 1917 г. недоволните офицери организират комитети – Хунти за защита (*Juntas de defensa*), за да привлекат вниманието на обществените органи върху проблемите в армията и да поискат удовлетворяване на исканията си. Тези комитети всъщност са синдикати. Главата на правителството, счита за неприемливо военните да се занимават с профсъюзна дейност и заповядва да арестуват водачите им. През 1922 г. правителството забранява хунтите, след като удовлетворява някои от техните искания. Това, което предизвиква недоволство, са привилегиите на някои военни, участвали в колониалната война.

¹⁹ **Перес. Х.** Пос. съч., с. 499.

²⁰ **La Porte, P.** El desastre de Annual y la crisis de la Restauración en España (1921–1923). Editorial Biblioteca Nueva, SL; Madrid, 2001, 244–245.

²¹ Луцкая. Н. С. Пос. съч., с. 65

²² Rialp. Ibidem, p. 604.

²³ Jose, J., A. Shubert. Spanish history since 1808. London, 2000, p. 48.

²⁴ Луцкая. Н. С. Пос. съч., с. 74.

²⁵ Rialp. Ibidem, p. 606.

²⁶ Луцкая. Н. С. Пос. съч., с. 78.

²⁷ Перес. X. Пос. съч., с. 504.

²⁸ Франсиско Камбо (1876–1947) – виден политически деятел, представител на едрия финансов капитал в Каталуния, лидер на партията „Регионалистка лига”. След установяване на Втората Испанска Република, преименува партията си в „Каталунска лига” с политическа ориентация близка до фашиските партии. Щедро финансира подготовката на фашистки метеж против Републиката, поддържа диктатурата на генерал Франко.

²⁹ Rialp. Ibidem, p. 608.